

החטיבה לחינוך ולקהילה, המחלקה הפדגוגית

מערך הדרכה בנושא התקופות השונות בשוני

מטרת ההדרכה:

לספר לקהל את ההיסטוריה של שוני, להכיר לו את השמות השונים בכל תקופה ולהעביר מסר של שינוי.

פתיחה:

ברוכים הבאים ל... רגע, מה כתבתם בוויז כדי להגיע לכאן? כנראה כתבתם אמפי שוני. להגיד "אמפי שוני" זה לא בדיוק נכון. אמפי ביוונית פירושו "סביב", כלומר, מבנה אליפטי שלם, במה עגולה וקהל שיושב ב-360 מעלות מסביבה. ואילו תיאטרון זה רק חצי אמפי, ולכן הצורה הנכונה היא "תיאטרון שוני". גם התוכן היה שונה. בעוד שבאמפיתיאטרון הוצגו קרבות גלדיאטורים, בתיאטרון הוצג מופעי בידור והצגות. (מומלץ להציג תמונות להשוואה).

גוף ההדרכה:

לשוני יש היסטוריה רחבה, אולם בשונה ממקומות אחרים שבהם יש רצף התיישבותי, כמו ירושלים, שמאז שדוד המלך קבע אותה כבירה ועד היום אפשר לראות בה רצף התיישבותי, שוני מיוחדת בכך שפנס ההיסטוריה מאיר אליה בתקופות מסוימות.

הרבה התרחשויות קרו בשוני בתקופות שונות, ולמה? כי זה מקום אסטרטגי להתיישב בו. איך יודעים שמקום טוב להתיישבות? דמק"ה (אפשר לתת לקהל לנחש מה כל אות מייצגת):

דרך – אמצע הדרך בין מקומות חשובים
מזון – יש פה מקורות מים וקרקעות לחקלאות
קרקע – קרקע טובה להתיישבות ולחקלאות
הגנה – מקום גבוה יחסית. בהגנה יש יתרון בלהיות במקום גבוה יותר מהאויב.

בואו נצלול למסע קסום ונגלה את התקופות השונות והשמות השונים של שוני:

תקופה 1: תקופת התלמוד

השם שוני הוא כנראה שיבוש של שומי, שהיה שמו של כפר קדום שישב במקום, בתחום השיפוט של שבט מנשה, ומוזכר גם בתלמוד.

תקופה 2: התקופה הרומית

(פותחים סרגל זמנים ומדביקים עם סקוץ' את השם מיומס לתקופת הרומאים).

עיקר הממצאים בשוני הם מתקופת הרומאים, לפני בערך 1,800 שנה, ולכן אנחנו משערים שזאת התקופה הכי משמעותית בשוני. באותה תקופה המקום הזה נקרא מיומס? למה? נראה בהמשך.

כשאלכסנדר מוקדון כבש את האזור שלנו בשנת 333 לפני הספירה הוא לא רק כבש את אדמת הארץ, אלא גם שינה את תרבותה. היוונים והרומאים ששלטו בארץ הביאו איתם את התרבות ההלניסטית על כל מרכיביה.

החטיבה לחינוך ולקהילה, המחלקה הפדגוגית

הסיפור של שוני בתקופה זו מתחיל בכך שהורדוס בונה את קיסריה מאפס. הבעיה היחידה שלו היא שאין בקיסריה מקור מים מתוקים לשתיה ובלי זה אי אפשר להתקיים שם. השלטון הרומי מחפש מאגרי שתייה מתוקים באזור ומוצא את עין צברים, עיינות שוני ועין צור. הורדוס מחליט שהוא מעביר מים מעיינות שוני, נחל תנינים ועין צור עד לקיסריה, הרי אם הוא בנה את קיסריה מאפס הוא גם יכול להעביר מים. בעזרת חייליו הוא בונה אמות מים שמטרתן להעביר את המים לתושבים בקיסריה.

מקורות מים באותה תקופה הם נכס מאוד חשוב, שהרי ללא מקור מים אי אפשר להתקיים. כל בן אדם שרצה להתנקם בשלטון הרומי היה יכול פשוט לבוא ולהרוס את מקור המים. לכן הציב השלטון הרומי בשוני חיילים, על מנת שישמרו על מקור המים מידי אנשים רעים. איפה שאנחנו נמצאים היום זה הגרעין של שוני, לב ליבה של העיר. התיאטרון היה המבנה הנפוץ ביותר מבין הבידור בעולם ההלניסטי. כפי שנאמר, התיאטרון הוא מבנה חצי עגול בצורת קונכייה, המורכב משורת מושבים שנבנו על גבי מדרון טבעי (בתקופה היוונית) או על גבי קמרונות (בתקופה הרומית), ויכול היה להכיל אלפי מבקרים. בשוני התיאטרון הכיל בערך 2,000 מבקרים. כיום, בהופעות המתקיימות בזאפה שוני, המקום יכול להכיל עד 1,500 איש בישיבה על הטריבונות, עמידה במרפסת ובישיבה בכיסאות ברחבת האורכסטרה.

(אם יש מספיק זמן להדרכה אפשר ללכת עם הקבוצה לבריכה מאחור. אם אין זמן, אפשר להראות תמונות של הבריכה. אם הולכים לבריכה, אפשר להרחיב על המקום בעזרת ההרחבה שבסוף המסמך).

בזמן החפירות הארכיאולוגיות שנעשו במקום, גילו החוקרים להפתעתם חצי עיגול נוסף, ממזרח. אפשר להראות את הדגם המקומי של התיאטרון: <https://tinyurl.com/2wwh3ze7>.

המחשבה הראשונה הייתה שכנראה הסבו את התיאטרון לאמפיתיאטרון, בהתאם למה שהסברנו בהתחלה, שאמפיתיאטרון הוא עיגול שלם. אך מעבר למבט ראשוני, רואים מיד שהמבנה הזה לא יכול לשמש כאמפיתיאטרון משום שאין פה בכלל מושבי קהל והמושבים שראינו מעבר לקיר אינם מוגבהים כדי להגן על המבקרים מחיות הטרף, כפי שנהוג באמפי. אז מה זה היה?

השאלה העסיקה את החופרים עד שהחפירה הגיעה לרצפת הפסיפס וכאן הבינו שמצאו משהו ייחודי שעדיין לא נתגלה במלואו בישראל: בריכה שכנראה הייתה חלק מפולחן אלילי של מים קדושים, ונועדה למשחקים, לשעשוע ולהנאה. הפולחן נקרא מיומס ומכאן שמו של המקום באותה תקופה.

אם הגעתם לבריכה, אפשר להרחיב:

אנחנו רואים פה כתובת מסוג "טבולה אנסטה" (ראו נספח), שפירושו המילולי: "לוח בעל אוזניים". הכתובת מתארת את שיפוץ הבריכה ומציינת את שם השליט שביצע את העבודה ואת השנה: פלביוס מרקינוס אנטיפטרוס מהמאה ה-5 לספירה. אנו רואים פה משחק שש-בש משורטט על גבי הפסיפס. בחפירות נמצאו גם קוביות (להראות את תמונת הקוביות: <https://tinyurl.com/3a66sbw2>), משחק דמקה, מסלולי שחייה, שלדעת החופרים היו חלק מהמשחק, וריבוע עם ארבע פינות מסומנות באותיות לטיניות, שעל פי הנחת החופרים היו חלק ממשחק כיסאות מוזיקליים. כל אלה יחד הביאו את החוקרים למסקנה שזה היה חלק מפולחן המיומס.

החטיבה לחינוך ולקהילה, המחלקה הפדגוגית

מהו פולחן המיומס?

המיומס היו חגיגות שכללו הצגות נועזות של שחקנים מקיסריה ושל נשים בעירום, שחייבה בעירום בברכה ושתיית יין בכמויות. החגיגות היו חלק מפולחן האלה הרומאית מאיה – אלת האביב והפריון – שעל שמה נקרא חודש מאי. לאורך כל חודש מאי התקיימו חגיגות מגוונות לשבח הצמחייה, הפרחים ומקורות המים. המשמעות המילולית של השם מאיה היא "גדול יותר", והרי בחודש מאי הצמחים נהיים גדולים יותר, כיאה למהלך הטבעי, ובזמן הזה בשנה גם הימים מתארכים והטמפרטורות עולות.

בראש חודש מאי היו מקריבים לאלה מאיה חזירה הרה, היות שהאמינו שפולחן האלה הוא סגולה לפריה. החוקרים משערים שזאת הסיבה שכל הנראה חגיגות המיומס נחגגו בברכת המים בעירום. הארכיאולוגים העלו את האפשרות שהקרבת החזירה ההרה על המזבח התבצע במרכז הרחבה בתיאטרון, היכן שנמצא הריבוע הבולט ברצפה, שהוא לוח שיש אותנטי מהתקופה (אם היינו בברכה, נחזור לתיאטרון ונראה את הריבוע. אם לא, נראה את הריבוע).

בחפירות הארכיאולוגיות שנעשו פה מצאו, בנוסף לתיאטרון ולברכה, גם שרידים של קארדו, חנויות, אכסניות אירוח, שווקים ומזרקות. כל אלה ביחד הפכו את המקום לכפר נופש של ממש. במאה השנייה הפכה קיסריה להיות עיר הבירה של הרומאים, שפארו אותה והרחיבו את גבולותיה. שוני, אם כן, הפכה לאתר שעשועים גדול שכל עשירי קיסריה הגיעו ליהנות בו (אפשר להראות תמונות). בהקשר זה אפשר להבין את המבנה הייחודי: תיאטרון וברכת מים, שהיו חלק מפולחן מחוץ לעיר הקרובה קיסריה. אנשים היו מגיעים לחגיגות האלה מאיה מכל קצוות הארץ. הפסטיבל התקיים רק בימים מסוימים בשנה, מה שמסביר את הימצאותם של חדרי אירוח ושוק מקומי, שכנראה פעלו רק בתקופת הפסטיבל.

ההופעות בתיאטרון היו זולות מאוד ואפילו בחינם. השלטון הרומי האמין שאם האנשים יהיו שבעים וייהנו משעשועים, הם לא ימרדו נגדו, מדיניות המוכרת בשם "לחם ושעשועים".

מבנה התיאטרון

במפלס הנמוך מהמושבים הייתה האורכסטרה. בתיאטרון היוני ישבה פה המקלה, שסיפרה בשירה את העלילה וניגנה את מוזיקת הרקע בין סצנה לסצנה: עצוב, מהיר, דרמטי וכו'.

אבל פה אנחנו בתיאטרון רומי, שבו אין הצגות בעלות תוכן מעמיק כמו טרגדיות וקומדיות, אלא הצגות קלילות להמונים, ולכן אין צורך במקלה. אם הייתה מקלה, היא עמדה על הבמה. את מקום מושבה של המקלה תפסו מושבי הנכבדים, ה-VIP, שישבו על כורסאות אבן מכובדות ביותר בשורה הראשונה. הקיסר, שהוא האדם החשוב ביותר, ישב בצד הבמה, כך שהמושבים שלו מסתכלים על הקהל ולא על הבמה. היה יותר חשוב לו לראות מי הגיע, מי מדבר עם מי. הוא שלט בעם, ולכן לא עניין אותו מה קורה על הבמה. גם היום, באולמות תיאטרון באירופה, יש תאי VIP, שממוקמים בצידי היציע.

הבמה הייתה עשויה מעץ בדרך כלל, ומאחוריה ניצב קיר גבוה מאוד, שהגיע עד לגובה שורת המושבים האחרונה וסגר את המבנה לצורת קונכייה סימטרית. הקיר שימש כתפאורה וגם כאזור אחורי הקלעים עבור השחקנים. אזור זה, שנקרא סקנה פרונס (Scaenae frons), היה מורכב משורות עמודים שעמדו זה לצד זה, ביניהם נישות ובכל נישה פסל יפהפה. עניין האסתטיקה והיופי היה משמעותי מאוד בתרבות הרומית.

החטיבה לחינוך ולקהילה, המחלקה הפדגוגית

בהופעות השחקנים דיברו על הבמה ללא מערכת הגברה כמו שיש לנו היום ולמרות זאת הקהל כולו שמע. כיצד? הצורה האקוסטית של המבנה היא זו שאפשרה לאלפי המבקרים לשמוע ללא כל עזרה אלקטרונית. מבנה הקונצרט יצר אקוסטיקה טבעית וכל מי שעמד במרכז הבמה נשמע בקלות עד לספסלים האחרונים (אפשר להדגים בעזרת ניסוי עם הפלת מטבע).

סיפור מומחז: פנטקקה

שלום לכולם, אתם יודעים מי אני? השם שלי זה פנטקקה. אתם יכולים לתאר לעצמכם למה קוראים לי פנטקקה? קוראים לי ככה כי פנט זה מלשון 5, וקקה – זה עקב המעשים הרעים שעשיתי.

אני רוצה לספר לכם על תקופה לא פשוטה שעברנו פה. זאת הייתה תקופת בצורת, לא ירדו גשמים. באחד הימים הגיעו אליי אנשים לפה ושאלו אותי אם אני פנטקקה. עניתי להם שכן. הם אמרו לי: סוף סוף מצאנו אותך. חיפשנו אותך הרבה. שאלתי: למה דווקא אותי? הם אמרו שהרב שלהם אמר שאני זה שצריך להתפלל על גשמים, ואז יהיו גשמים. הם שאלו אותי איזה מעשה טוב עשיתי לאחרונה, ואני אמרתי להם שלא עשיתי שום מעשה טוב. ההיפך, ה' ישמור אילו מעשים רעים אני עושה. אני עובד בעבודה שמחפצה נשים, אני מוכר את גופן של הנשים להופעות פה בשוני, לא הבנתי מה הם רוצים ממני. הם אמרו לי: בטח יש מעשה אחד טוב שעשית. חשבתי וחשבתי ואז נזכרתי שלפני כמה שבועות הגיעה אליי אישה יהודייה בוכה, שרצתה למכור את גופה. שאלתי אותה: למה את בוכה? היא ענתה שבעלה נכנס לכלא והיא צריכה תוך שבוע להשיג מספיק כסף בשביל לשחרר אותו, אחרת יוציאו אותו להורג, וזה הכסף הכי מהיר.

לקחתי אישית את הסיפור ואמרתי לה שלא תמכור את גופה. היו לי מצעים יקרים עשויים ממש, אמרתי לה שאביא לה אותם כדי שתמכור אותם, וכך היה. הבאתי לה את המצעים והיא לא הייתה צריכה למכור את גופה.

ענו לי האנשים: זה הסיפור, הרב שלנו יבוא מחר ותתפללו לגשמים. וכך באמת קרה. התפללנו ממש פה בשוני על גשמים, ואתם יכולים לנחש מה קרה? הצלחנו! ירדו גשמי ברכה.

הסיפור הזה לימד אותי שלא משנה כמה בן אדם רע הייתי, ואילו מעשים נוראיים עשיתי, היה לי לפחות מעשה טוב אחד שממנו אני יכול ממש להשתקם ולהשתפר, וה' רואה בי את הטוב.

התיאטרון בשוני נבנה במאה השנייה לספירה וכל מה שאנו רואים פה מקורי ולא משוחזר. כאן המקום לציין בפני המודרכים שפה הם רואים במקביל שתי תקופות מאוחרות יותר נוספות שבהן השתמשו במבנה והוסיפו לו קירות לשימושים אחרים: חלק מהמבנה מהתקופה הביזנטית וחלקו מהתקופה העות'מאנית.

החטיבה לחינוך ולקהילה, המחלקה הפדגוגית

תקופה 3: התקופה הביזנטית (להציג בסרגל התקופות)

הביזנטים, ששלטו בארץ לפני 1,500 שנה, היו נוצרים. הם התנגדו לתרבות הרומית ולעבודת האלילים, ולכן במסגרת הגזרות האנטי פגניות שלהם, הפסיקו את פעילות התיאטרון והקימו בתוכם מתקן חקלאי המורכב משתי אבנים עגולות. בעצם הם הקימו את בית הבד שאנחנו רואים פה.

איך עובד בית בד?

השלב הראשון לאחר איסוף הזיתים הוא ריסוקם. בשלב זה שופכים את הזיתים אל תוך מתקן הנקרא "מפרכה", המורכב משתי אבנים גדולות המונחות זו על זו. האבן הראשונה מכונה "ים" וצורתה כקערה גדולה ושטוחה, במרכז בליטה, אשר סביבה מסתובבת אבן הממל. האבן השנייה, הטוחנת, מכונה "ממל", ויושבת כאמור בתוך אבן ה"ים". הממל היא אבן מעוגלת, ויושבת בתוך הים על צידה, במאונך לים. באבן הממל ישנו חור, שאליו הוכנסה קורת עץ. אל הקורה נהגו לרתום בהמה, בדרך כלל חמור, אשר צעדה במעגלים סביב אבן הים. כך הסתובב הממל וריסק את הזיתים.

במתקן הזה אנחנו רואים רק את שלב הריסוק, אבל פה אנחנו יכולים לראות שיש קיר שחוסם את הבהמה מלהסתובב. למישהו יש ניחוש למה זה ככה? ובכן, הקיר שאנחנו רואים פה נוסף בתקופה העות'מאנית, המאוחרת יותר, ולא היה קיים בתקופה הביזנטית, ולכן היה לבהמה מקום להסתובב.

מה שמביא אותנו לתקופה הבאה שלנו..

תקופה 4: התקופה העות'מאנית (להציג בסרגל התקופות)

בתקופה העות'מאנית קיבל המקום את השם "שוני". מישהו יודע מה הפירוש של שוני? שוני זה "אסם תבואה" בערבית, עדות לשפע ולחיטה שגידלו כאן בתקופה העות'מאנית.

הרומאים והביזנטים עזבו את הארץ ושוני ננטשה לשנים רבות. בסוף המאה ה-19 החליט סלים חורי, ערבי עשיר מאוד ובעל אדמות, לבנות על ההריסות המפוארות של האתר הזה אסם תבואה, פונדק דרכים, וכמובן את הבית שלו. הוא זיהה את המקום הזה כמקום אסטרטגי למטרות כלכליות ולהגדלת הונו ועושרו.

המבנה עצמו הוא מהתקופה התורכית ובנוי על היסודות של הרומאים.

אפשר להראות על עזר השטר (בקישור: <https://tinyurl.com/mpzymkfb>) את הקשתות המאפיינות את הבנייה בתקופה העות'מאנית.

תקופה 5: העת החדשה (להציג בסרגל התקופות)

(תקופת העלייה השנייה)

החטיבה לחינוך ולקהילה, המחלקה הפדגוגית

בשנת 1913 קנה הברון בנימין אדמון דה רוטשילד, המכונה גם הנדיב הידוע, את המקום מידי סלים חורי במטרה לייצר רצף טריטוריאלי חקלאי והתיישבותי באזור זה. בתקופה זאת שימש המקום כבסיס להקמת בנימינה, אשר נקראה על שם הברון.

כאן אפשר לציין שכל העמק נקרא "עמק הנדיב" וכל היישובים באזור קרויים על שם בני משפחתו של הברון רוטשילד: פרדס חנה על שם אחייניתו, גבעת עדה על שם אשתו, זיכרון יעקב על שם אביו.

חלק מתפיסת עולמו של רוטשילד הייתה לתת לאדם חכה ולא דג – ללמד אותו איך לעבוד ולהתפרנס בכוחות עצמו לאורך זמן ולא לספק אוכל ולתת כך פתרון רגעי וקצר מועד. רוטשילד עזר בהתיישבות, רכש קרקעות, הכשיר לעבודת החקלאות, הקים בתי ספר לחקלאות ועוד.

ב-1939 התיישבו במקום אנשי בית"ר. שוני נקראה אז "חוות שוני" והפכה למפקדה ולבסיס אימונים של קורס מפקדים של האצ"ל, שממנו יצאו לפעולות נגד השלטון הבריטי, ביניהן הפריצה למחנה 80 במטרה לגנוב נשק, התקפת בניין הבולשת בחיפה והפריצה לכלא עכו. אנדרטת הנצחת הפורצים לכלא עכו בשוני מספרת את הסיפור.

משפחות אנשי בית"ר גרו בחדרים מסביב לתיאטרון, והיו בעצם הסחת הדעת מהבסיס שנמצא פה, כך שהבריטים לא ידעו שיש בסיס של האצ"ל במקום.

תקופה 6: פארק זבוטינסקי (להציג בסרגל התקופות)

ב-1986, בעקבות התמוטטות המבנה, החלה קק"ל בפעילות נרחבת של שיקום, שימור ושיפוץ האתר, שהיה אחד האתרים הגדולים של חפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל. קק"ל לקחה על עצמה להאיר את ההיסטוריה המפוארת של המקום ולהפוך אותו למקום של רוח וחזון ולא רק בית להופעות.

תחילה הוצע שהפארק ייקרא על שם מנחם בגין, שהיה מפקד האצ"ל, אך הוא סרב וביקש שהמקום ייקרא על שם מורו ורבו, זאב ז'בוטינסקי.

אם נסתכל בסרגל התקופות שלנו נראה שבתחילת ההתיישבות נקרא המקום על שם חגיגה, שהיום נחשבת חומרית וגשמית, ואילו בתקופה הנוכחית המקום נקרא פארק ז'בוטינסקי על שם איש חשוב בהיסטוריה, איש בעל חזון, איש רוח ומעשה.

לסיום, בפעם הבאה שתבואו לפה להופעה תדעו שלמקום הזה יש היסטוריה שלמה וזה לא רק בית להופעות.

דיברנו על התקופה של התרבות ההלניסטית, שנתפסת בעיניים שלנו היום כתרבות המקדשת את החומר. אתם מוזמנים להמשיך ולסייר בפארק ולשמוע על תקופות נוספות השמות דגש על רוח ונשמה.

החטיבה לחינוך ולקהילה, המחלקה הפדגוגית

הרחבות:

ארכיאולוגיה על הבריכה: פסל נוסף שנמצא פה בחפירה הוא פיסלו של אל הים, נפטון, שקשור גם הוא לנושא המים. קישור לתמונה של פסל האל נפטון: <https://tinyurl.com/pk3mabut>.

בהמשך לבריכת המיומס נמצאו כ-15 בריכות קטנות מדורגות ויש השערה שכנראה היו בריכות פרטיות לחוגים בעלי האמצעים. בזמנים שבהם לא התקיים הפסטיבל, נוצלו המים בבריכות לגידול דגים והפקת הצבע הכחול מחילזון הארגמון. המקום היה משופע בחלזונות אלה.

הרחבה על הכפר שומי והיהדות בתקופה הזו: על פי המקורות היהודיים, הכפר היהודי "שומי" המוזכר בתלמוד הירושלמי ישב בקרבת מקום⁶. האם ליהודים שחיו בקיסריה היה מותר להשתתף באירועים כאלה? האם השתתפו? האם חיו בעיר הלניסטית? (אפשר לבחור קטע אחד מתוך המקורות בסיכום "מבוא כללי כשהיהדות פגשה את ההלניזם", ולענות על כך עם אחת הדוגמאות).

ארכיאולוגיה של התיאטרון:

- אם נסתכל על הרצפה נראה מאובנים – אנחנו נמצאים באזור חוטם הכרמל (מצפה מורן). על הרצפה של התיאטרון יש מאובנים האופייניים לאדמת דולמיט מרכזי הכרמל.
- תעלות – כמויות המים באזור הזה באותה תקופה היו גדולות ולכן היה צורך בתעלות פתחי ניקוז לגשמים. להראות לקבוצה את פתחי הביוב המקורים. המים הובלו לכיוון הברכות.
- חדרי ההלבשה היו בצדדים (מגדלים גבוהים בצד).
- אבנים יחסית קטנות מעידות על תקופות מאוחרות יותר (ליד בית הבד).
- אבנים גדולות מעידות על בנייה מוקדמת (אזור התיאטרון).
- שתי אמות המים שחוצות את האתר – אחת למטה באזור הצמחייה. מגיעים אליה המים מעין צור הידועים בסגולותיהם כמים מרפאים.

השחקנים היו ממעמד נמוך – זונות! אלה לא הזונות של היום, נשים שלרוב מצויות במצוקה ובמצב סוציו-אקונומי ירוד, אלא סלבס שחיים ברמת חיים גבוהה.

נספחים:

נספח א: דגם כללי של תיאטרון: <https://tinyurl.com/3bv74eef>

נספח ב: הדגם המקומי של התיאטרון עם הבמה והבריכה: <https://tinyurl.com/2wwh3ze7>

נספח ג: תמונת קוביות משחק שש-בש: <https://tinyurl.com/3a66sbw2>

נספח ד: תמונת הפסל של נפטון שנמצאה בחפירות: <https://tinyurl.com/pk3mabut>